

LINGVISTINĖS PASTABOS

Vardo ir pavardės tarpusavio tvarka (šiaurės žemaičių tarmės duomenimis)

1. Lietuvių bendrinėje kalboje iš seno yra priimta rašyti ir sakyti vardą prieš pavardę¹, ir iki šiol niekas nėra net mėginęs patyrinti, ar tokia oficialiai teikiama norma atitinka gyvą mūsų tarmių vartoseną. Šiame straipsnyje mėginama tai padaryti, remiantis rišliais magnetofoniniais A. Girdenio įrašytais šiaurės žemaičių tekstais. Atlikti šį tyrimą labiausiai paskatino nusisekęs V. Žulio bandymas patikrinti tariamosios nuosakos formų realią ir teikiamą normą².

2. Tyrinėjimui išrinkti vardai su pavardėmis iš maždaug 200 valandų (apie 800 000 žodžių) apimties įrašų, darytų šiuose punktuose: Alsėdžiai, Eigirdžiai, Endriejavas, Ylakai, Kartena, Lauko Soda, Leckava, Luokė, Nevarėnai, Palanga, Plateliai (tiksliau – Gintališkė), Seda, Skuodas, Telsiai, Tirkšliai, Tryškiai, Varduva, Viešiniai, Žemalė. Žemaičių tarmė pasirinkta neatsitiktinai, nes tikėtina, kad ji, palyginti su kitomis lietuvių tarmėmis, yra išlaikiusi autentiškiausią sintaksę³, ir, be to, šioje tarmėje labai įprasta vadinti pavardėmis netgi visai artimus žmones (dažnai už šeimos ribų pavardėmis vienas į kitą kreipiasi net vyras ir žmona). Pasirinkimą žymia dalimi lėmė ir tai, kad iš šiaurės žemaičių tarmės daugiausia turėta prieinamos patikimos medžiagos.

3. Visi išrinkti pavyzdžiai trumpai susumuojami 1 lentelėje⁴. (*n* – pavyzdžių skaičius; *pat. int.* – patikimumo intervalas⁵).

Pavardės kilmininko linksnis ir vardas pasitaikė tik tarmės pietuose (Luokė) ir rytuose (Klykoliai): *Ten Liutkaus Barbė važiavo, ten Rakščio Domininkas važiavo* (Klk)⁶, *Dar Šmitkino Visvaldas atsisėdęs į tą klaną, prigėres dainuoja, kiek tik gali* (Klk), *Du tie vaikai patiko: Garbenio Prancė ir Raudžio Benis – tie man patiko dideliai* (Klk), *Mesijošius užgims – ir su Rubino Petru!* (Lk), *O Dimšo Petras buvo taip toks jau chuliganas* (Lk).

¹ V. Kamantauskas yra rašęs, kad Lietuvoje, kaip ir visoje Europoje, išskyrus Vengriją, vardas rašytinas prieš pavardę (plg. GK, 1935, 1–2 šas., p. 27).

² V. Žulys. Tariamosios nuosakos forma (teikiama ir reali norma). – „Kalbotyra“, XXVII(1), 1975, p. 63–70.

³ Matyt, todėl J. Jablonskis, kaip liudija jo užrašų knygutės, savo gramatikose ir sintaksėse yra panaudojęs ypač daug žemaitiškų pavyzdžių.

⁴ Pavyzdžių surinkta palyginti labai mažai. Taip yra todėl, kad tekstuose dažniausiai vartojamos vienos pavardės, kartais patikslinamos žmogaus specialybės pavadinimu arba pravarde: Bliūdskis Advokatas, Perleckis mūrininkas, Liupšys Bimbalas ir t. t.

⁵ Patikimumo intervalas ir *u* kriterijus skaičiuotas pagal knygoje B. Ю. Урбах. Статистический анализ в биологических и медицинских исследованиях. М., 1975 pateiktas formules.

⁶ Vietovardžiai trumpinami kaip „Lietuvių kalbos žodyne“; pavyzdžiai pateikiami transformuoti į bendrą kalbą, „išverčiant“ ir kai kuriuos morfologinius elementus.

Tiriamoji tvarka	n	%	99 % pat. int.
Pavardė – vardas	68	71,6	59,1 ÷ 82,6
Vardas – pavardė	16	16,8	8,2 ÷ 27,7
Pavardės kilmininkas – vardas	7	7,4	2,0 ÷ 15,7
Pavardė – įterpinys – vardas	4	4,2	0,55 ÷ 11,1

Kaip matyti iš lentelės (žr. paskutinę lentelės eilutę), tarp pavardės ir vardo gali būti įterpiama prievieksmių, įvardžių (*tatai, šitai, toks, tas*) ir kitų žodžių: *Pats ans man pasakojo, va Kantrimas tatai, Valis (Žeml), Pliuskys man liūb pasakos, toks Petras (Lk), Jug tas Zamaris šitai, Bladis, aš ano gerai ir nepažistu (Trš).*

Pastarieji du atvejai toliau neaptariami, nes yra netipiški ir rečiausiai vartojami. Pavardės kilmininkas, rastas tik tarmės pakraščiu tekstuose, gali būti atsiradęs aukštaičių šnektų pavyzdžiu. Neesminė, nuo atsitiktinių faktorių priklausoma yra ir tokia pavardės ir vardo tvarka, kur tarp jų įterpiama kitų žodžių.

4. Dažniausiai (71,6% visų atvejų) vardas sakomas po pavardės; prieš pavardę jis pasitaiko žymiai rečiau (tik 16,8%). Atrinkus tuos du svarbiausius atvejus, gaunamas toks santykis (žr. 2 lentelę).

Tiriamoji tvarka	n	%	99 % pat. intervalas
Pavardė – vardas	68	80,9	68,8 ÷ 90,6
Vardas – pavardė	16	19,1	9,3 ÷ 31,1

Iš lentelės matyti, kad žemutinė tvarkos pavardė – vardas patikimumo intervalo reikšmė viršija 67% (t. y. 2/3 visų atvejų). Tą patį rodo ir u kriterijus: P_0 laikant 67% ribą, gauta $u = 2,99 > u = 2,58$. Vadinasi, yra tik vienas šansas iš šimto, kad, didindami tiriamų tekstų apimtį, gautume rezultatą, mažesnę kaip 67%. Taigi vardas po pavardės sakomas daug dažniau ir reguliariau, negu prieš pavardę. Tai gerai matyti iš pavyzdžių: *Buvo toks Galvinauskis Kazimieras, toks ne teip didelis, nu, bet biškį buvo ant juoko laikomas (Als), Toks Určas Ignacas pareina iš Telšių (Eig), Čia mūsų yra toks mokytojas Eisonas Ignas (End), Nu, o paskiau čia Vindašius Dzidorius toks yra dideliai senas (Yl), O aš Talmantą Juzelę vis tiek nusisamdysiu (Krt), Dar mano porininkas Lukošius Stapulėlis čia pat susieduose (Lks), O mano*

tėvas buvo Dovydauskis Matavušas (Lc), Tas jau Rubinas Petras ir nubalo iš to džiaugsmo (Lk), Ir tokia buvo senelė Meškauskaitė Onušėlė, žąsis ganė ten tame gyvenime (Nv), Trys nuskendo, ir tad vieną ištraukė, – šitai yra Palangoje Auželis Jonas, dar kažikaip ans išbrido (Plng), Toks Brazdeikis Ignas buvo, su klneta grajijo (Plt), Kai tokia buvo Tiškėlė Onė, ana maktinga buvo motriška (Sd), Iš tų senųjų, nu, kas čia? Tiška Jūzapas, vakar laidojo (Skd), Išrinkom pirmininką, Narmantą Kazimierą (TI), O brigadierius tik veiza į Butkienę Stasę, nugreibti (Trk), Antai Bakienė Bronė neturi vaiko (Trk), Mat, ano tikras brolis yra miręs, Šiurkus Antonas (Trš), Pas Rumšą Kostą buvo Kalvarijoje, buvo tas susirinkimas (Vrd), Ūkininkai čia buvo, kas čia buvo? Pats didžiausias Sidabras Jonas, Čiužas Liudvikas (Vks), Ana paliekta sunki („nėščia“, tatai ta, ta Jasmantaitė Onė (Žeml).

5. Kalbant apie pašnekovui nepažįstamus arba mažai pažįstamus žmones, pavardė visada akcentuojama, t. y. gauna frazės arba jos takto (sintagmos) kirtį, pvz.: *Pažįsti tamta Bružienę Marę?* (Žeml), *Bakienė Bronė perregima yra* (Trk), *Aš noriu užrašyti Dimšai Petru (Lk), Veizu – Kaubrỹs Kazimieras (Als), Toks Simavyčia Pranas, tai čia ans negalėjo būti* (Trš), *Tas tatai Gėdgaudas Liudvikas tas yra* (Plt), *Bet kaip Nābažą Antoną parvežė!* (Trk), *O tokia Šarnelaitė Ievelė ten išbuvo ilgus metus* (Nv).

Vadinasi, pavardė aktualiosios skaidos požiūriu yra centrinis remos arba temos taktų (sintagmų) narys, kurį vardas tiktai papildo, patikslina⁷. Centrinio žodžio padėtis ne paskutinėje, o priešpaskutinėje frazės ar jos takto pozicijoje yra labai būdingas šnekamosios kalbos bruožas.

6. Vardas buvo sakomas pirmiau, negu pavardė, keliais nesunkiai paaiškinamais stilistiškai motyvuotais atvejais: a) kalbant apie artimus pažįstamus ir giminės ar šeimos narius: *Nu, jau Bronis Kančius, Jonis Kančius ten yra pasistatę* (Trk), *Dabar turi Staselė, Matulionaitė ta, anos vyras turįs mašinėlę jau [...], o Algis Matulionis mašinėlę pragėrė savo* (Trk), *Jūzė Pocienė turi, kaip tik pradžioje atsirado anie* (Trk); b) kalbant apie pašnekovui nepažįstamus žmones, kai bendra giminės ar šeimos pavardė jau žinoma iš konteksto (ar ankstesnio pokalbio): *Navardauskienė našlė buvo, ir anos vyras brolis buvo toks Jūzapas Navardauskis* (Nv), *Čia Daukantas generolas buvo, Jurgis Daukantas toks, ans čia nestovėjo* (Nv); c) perpasakojant oficialius vardinis pavadinimus arba iš atminties cituojant kokius užrašus: *Čia iš Julės Žemaitės kolūkio* (Trk), *Partizanė buvusi, kur buvo Marytės Melnikaitės draugė* (Trk), *Ant kryžiaus jau parašyta „Pabijonas Lakačauskis ir Morta Lakačauskienė“* (Trk); d) vartojant visiems pažįstamo kuo nors ydingo asmens vardą ir pavardę kaip tam tikrą vietinį frazeologizmą, plg. tirkšliškių⁸: *Lok čia kaip Zopė Kančaitė, neturi su kuo loti ir loji; Ans pasivertė į tokią Zopę Kančaitę ir nieko, Duok žmonėms ramybę, Zope Kančaitė tu; Mauk tu, Joni Lengveni! Eik tu, Zope velnių*⁹. Visais šiais atvejais vardo funkcinis krūvis yra daug didesnis, negu pavardės. Ypač aiškiai tą rodo paskutinioji pavyzdžių grupė: panašiais atvejais vienas vardas kartais yra tiek įsi-

⁷ Apie frazės ir temos bei remos kirčius žr. straipsnį „Aktualioji skaida, jos vaidmuo bei reiškinio būdai lietuvių kalboje“ („Kalbotyra“, XXII(1), 1971, p. 39 tt.).

⁸ Šios šnekotos tekstų kalba yra visiškai natūrali ir spontaniška, nes daugumas įrašų buvo daroma paslėptu mikrofonu, o pokalbiuose dalyvavo tik tos pačios šeimos žmonės arba labai artimi jų giminės bei kaimynai.

⁹ Šis kreipinys savo sandara panašus į tokius kreipiniais einančius keiksmazodžius (disfemizmus), kaip pvz.: *Ak tu, kirmine medinasis* (Mžk), *Eik tu, kuli voverės* (Vks), *Ak tu, gyvate rainoji* (Trk).

galėjęs ir populiarus, kad net artimi kaimynai nežino tikros jo turėtojo pavardės (pvz., tirkšliškiuose tokie populiarūs neseniai buvo *Justynas* ir *Stanislovas*).

7. Aptartoji šiaurės žemaičių vardo ir pavardės tvarka nėra kokia keistenybė. Europoje tokia tvarka būdinga vengrų kalbai, pvz.: *Bernáth Zsigmond a házigazdára eresztett meg egy-két megitisztelő floskulust* „Žigmondas Bernatas paskelbė šeiminko garbei keletą malonių tostu“, *A Tóth Rozália például nyol cvan már éve itt van* „Pavyzdžiui, Rozalija Tot čia yra jau aštuoniasdešimt metų“, *A vetőmagot Gönczöl János szállította be?* „Ar sėklas Janošas Gencelis pristatė?“, *Szabó János gyárban dolgozik* „Janošas Sabo dirba fabrike“, *Lehel György (sz. 1928) a magyar karmestergárda élvonalába tartozik* „Djerdis Lehelis (g. 1928) priklauso prie žymiausių vengrų dirigentų“¹⁰.

8. Lietuvių bendrinės kalbos normoms susidaryti daugiausia padarė įtakos tos kaimyninės Europos kalbos, su kuriomis lietuvių kalba turėjo kontaktų. Šiuo atžvilgiu vengrų kalba, žinoma, yra labiausiai nutolusi ir, be abejo, lietuviams praktiškai nepažįstama. Išnagrinėtieji faktai rodytų, kad šiuo atveju oficiali mūsų bendrinės kalbos kodifikacija yra greičiausiai dirbtinė¹¹, nors funkciškai ir gerai motyvuota. Standartizuoti vardo ir pavardės išdėstymą rašytinėje kalboje buvo būtina, nes, neturėdami norminės tvarkos, beveik negalėtume skirti pavardės nuo vardo, pavyzdžiui, tokio žmogaus, kaip *Skirmantas Tautvydas* ir pan. Antra, rašytinės kalbos frazės remos centras paprastai būna paskutinėje pozicijoje, todėl natūralu, kad ir pavardė, kaip svarbiausias junginio narys, eina po šalutinio nario – vardo. Be to, pavardės ir vardo išdėstymui galėjo turėti įtakos ir estetinis momentas: vardo inicialas, parašytas po pavardės, atrodo nekaip, o inicialą rašyti vienoje pozicijoje, pilną vardą kitoje būtų neparanku.

9. Šiuo tyrinėjimu jokių būdu nesiūloma keisti dabartinės kodifikacijos, tačiau jo rezultatai prikišamai rodo, kad tam tikrais atvejais drąsiau turėtų būti toleruojama ir kitokia vardo ir pavardės tvarka (bent jau vad. negriežtuosiuose kalbos stiliuose), nes ji turi gilią šaknis gyvojoje kalboje¹².

Danutė Girdenienė

¹⁰ Pavyzdžiai iš populiaros spaudos ir knygų: I. Csapláros. Zarys elementarnej gramatyki języka węgierskiego. Warszawa – Łódź, 1966; К. Е. Майтинская. Венгерский язык, III. Синтаксис. М., 1960.

¹¹ Kaip, beje, ir nemaža kitų sintaksinių reiškinių, plg. J. Kazlauskas (rec.). – „Baltistica“, IV(2), 1968, p. 326.

¹² Grožiniuose kūriniuose tokių pavyzdžių pasitaiko jau ir dabar, plg.: *Kontautas Povilas, to Kontauto, kurį bitelė nuspyrė, vyriausias sūnus, nors ir pats dar pačios nesuradęs, turėjo lengvą ranką supiršti kitus* (K. Saja. Septynios kortos iš senojo kaimo fotografijų. – „Pergalė“, 1974, Nr. 12, p. 23).